

הקשר בין תפיסת ביטחון לאומי עדכנית לבין "אסטרטגיית צה"ל"

יהודה בן מאיר וגבי סיבוני

מבוא

הפצתו של המסמך "אסטרטגיית צה"ל" לציבור הרחב עוררה עניין רב לצד דיון ציבורי בנוגע למקומה ולתקפותה של האסטרטגיה הזאת בהיעדר מסמך-על מחייב שבו מנוסחת תפיסת הביטחון הלאומי. אילו היה קיים מסמך-על כזה, יכולים היו הצבא – ושאר הארגונים הרלוונטיים – לגזור ממנו את האסטרטגיה שלהם. בהיעדרו נשען המסמך "אסטרטגיית צה"ל" על יסודות הביטחון של ישראל כפי שהתפתחו במהלך שנים של עשייה ביטחונית.

תפיסת הביטחון של ישראל עברה גלגולים שונים. נכון להיום אין בנמצא מסמך רשמי אינטגרטיבי של תפיסת הביטחון הישראלית שאושרה כדת וכדין על ידי ממשלת ישראל. אולם גם אם אין תורה שבכתב, אין ספק שקיימת תורה שבעל פה. הניסיון הראשון לגבש תפיסת ביטחון מלאה היה של דוד בן-גוריון, והוא אף הציג את רעיונותיו לממשלה. תפיסת הביטחון שגיבש בן-גוריון הייתה למעשה במשך עשרות שנים תפיסת הביטחון של ישראל.¹ תפיסת האיום שעמדה בבסיס תפיסת הביטחון הייתה מלחמה קונוונציונלית שבה קואליציה של מדינות ערביות יתקפו את ישראל כדי לכבוש אותה ולהשמידה. תפיסת הביטחון נועדה לתת מענה לאיום הזה והביאה בחשבון את המגבלות של ישראל במשאבים ובמרחב: היותה מדינה ללא עומק אסטרטגי וללא אורך נשימה למלחמה ממושכת.

על בסיס הנחות היסוד האלה גיבש בן-גוריון תפיסת ביטחון שעמדה על שלוש רגליים: הרתעה, התרעה והכרעה. היסודות האלה של תפיסת הביטחון היו אמורים לתת מענה לתרחיש האיום ולמאפייניה המיוחדים של המדינה. ישראל הייתה עסוקה בשנותיה הראשונות בקליטת עלייה גדולה ובבניית תשתית חברתית וכלכלית. בן-גוריון האמין שישראל יכולה להתקיים ולהתפתח בגבולותיה על

פי הסכמי שביתת הנשק. משום כך המטרה הראשונה במעלה של המדינה הייתה – על פי תפיסתו – למנוע מלחמה או לכל הפחות לדחות אותה ככל האפשר. כדי לדחות מלחמות יש צורך בהרתעה חזקה – וזוהי הרגל הראשונה בתורת הביטחון של ישראל. כמו כן היה ברור שישראל לא תוכל להחזיק צבא סדיר שיכול להשתוות בגודלו לגודלם של צבאות ערב. לכן הוחלט שעיקר כוחו של צה"ל יהיה צבא המילואים, וכי זה יגויס בעת חירום. ההערכה הייתה שגיוס כל צבא המילואים מצריך התרעה מוקדמת של כ-48 שעות. התרעה היא אפוא הרגל השנייה של תפיסת הביטחון הישראלית. בן-גוריון והרמטכ"ל בעת שגובשה תפיסת הביטחון של ישראל, יגאל ידן, היו מודעים היטב ליכולתה המוגבלת של ישראל לנהל מלחמה ארוכה. מכאן הרגל השלישית: הכרעה, שאמורה לבנות מחדש את ההרתעה שלאחר המלחמה. על פי עקרון ההכרעה נדרש צה"ל במקרה של מלחמה להעביר אותה מהר ככל האפשר לשטח האויב ולהביסו במהירות ובצורה משכנעת וגלויה לעין. בן-גוריון היה סבור שהיעד המרכזי של תורת הביטחון הישראלית צריך להיות קיצור המלחמות ככל הניתן והארכת המרווחים – ככל האפשר – בין מלחמה למלחמה כדי לאפשר למדינה פסקי זמן להתאוששות, להתעצמות צבאית ולפיתוח כלכלי וחברתי. אלה – על פי תפיסתו של בן-גוריון – הם התשתית ההכרחית לקראת העימות הבא.

שינויים דרמטיים שהתחוללו במזרח התיכון החל מסוף שנות ה-70 של המאה ה-20 חייבו את ישראל לבחון מחדש את תפיסת הביטחון שלה ולהתאימה למציאות החדשה. במאמר הזה נבחן הקשר שבין התפתחות תפיסת הביטחון של ישראל בשנים האחרונות לאור השתנות האיומים לבין התובנות העולות מהמסמך "אסטרטגיית צה"ל".

השתנות האיום

השינויים הבולטים ביותר שהתרחשו בעשורים האחרונים היו הסכמי השלום שנחתמו בין ישראל לבין מצרים וירדן. הוצאתה של מצרים ממעגל המלחמה נגד ישראל הפחיתה משמעותית את האיום בהתקפה קונוונציונלית של מדינות ערב עליה. התפתחויות ותהליכים נוספים הפחיתו עוד יותר את האיום על ישראל: התפרקות ברית-המועצות שללה מסוריה את תמיכתה של מעצמה עולמית, ומלחמות המפרץ חיסלו למעשה את צבא עיראק, נטלו מסוריה את האפשרות להסתמך על עזרה צבאית ממשית מעיראק והפחיתו במידה ניכרת את האיום של החזית הצפון-מזרחית. התפרקותה של עיראק לאחר שתי מלחמות המפרץ ומלחמת האזרחים בסוריה סתמו את הגולל על האיום הקונוונציונלי ממזרח בעתיד הנראה לעין.

לשיפור הזה בסביבה הביטחונית של ישראל בעשורים האחרונים התלוו שינויים חשובים נוספים, שגם להם הייתה השפעה רבה על ביטחון המדינה. אלה הם העיקריים שבהם: המהפכה האסלאמית באיראן; עליית המדרגה במרכזיותה ובחריפותה של

הסוגיה הפלסטינית (בישראל ובעולם); הפיכת האש תלולת המסלול לאיום הולך וגדל על ישראל; היחלשות מדינות ערב לצד העלייה בכוחם של ארגונים תת־מדינתיים אסלאמיים רדיקליים והתגברות הטרור.

השינוי הראשון – וקרוב לוודאי שהחשוב שבהם – היה המהפכה באיראן. עם עליית חומייני לשלטון לא הסתפקה איראן בניתוק קשריה עם ישראל, אלא הכריזה עליה מלחמת חורמה. איראן היא המדינה היחידה בעולם הקוראת בגלוי להשמדת ישראל ונלחמת נגדה בתחומים רבים ומגוונים באמצעות זרועות חובקות עולם. היא מנהלת את המלחמה בעיקר, אם כי לא באופן בלעדי, באמצעות שליחים (Proxies) כמו חזבאללה בלבנון והג'האד האסלאמי והחמאס ברצועת עזה. נוסף על כך פתחה איראן במאמץ אינטנסיבי לפתח נשק גרעיני ובמקביל היא פיתחה מערך של טילים בליסטיים שאמורים בסופו של דבר לשאת ראשי נפץ גרעיניים. בהסכם שחתמה איראן עם המעצמות ביולי 2015 היא התחייבה שלא לפתח נשק גרעיני, אך האפשרות לפתח נשק כזה לא ניטלה ממנה. לכן כל עוד נותר המשטר האסלאמי על כנו יש לראות בו את האיום המרכזי לביטחון ישראל.

שינוי נוסף התחולל, כאמור, בסכסוך עם הפלסטינים. עד לעשורים האחרונים היה העיסוק הבינלאומי בסוגיה בעיקרו בתחום הפוליטי־דיפלומטי, אולם בשלב מסוים הפך הנושא מוקד לשיח ציבורי נרחב במערב, והעניין בו הפך לנחלת הכלל. העניין הציבורי הנרחב בסוגיה הפלסטינית בא לידי ביטוי – בין היתר – במאמץ לעשות לישראל דה־לגיטימציה. ביטוי מרכזי למאמץ הזה הוא תנועת ה־BDS שמקדמת חרם וסנקציות על ישראל. התופעה הזאת מעמידה אתגרים קשים לישראל, בעיקר בתחום הדיפלומטיה הציבורית והלוחמה המשפטית. לאתגרים האלה יש השלכה לא מבוטלת וארוכת טווח על ביטחון ישראל.

הרשות הפלסטינית מנהלת נגד ישראל מערכה בינלאומית – דיפלומטית, הסברתית ומשפטית. המערכה המשולבת הזאת פוגעת במעמדה המדיני של ישראל ומגבירה את בידודה בעולם. אין חולק על כך שמעמדה המדיני של ישראל הוא רכיב חשוב בתפיסת הביטחון הלאומי, ויש לו השפעה על חופש הפעולה של צה"ל ועל עוצמתו. מסע הדה־לגיטימציה והניסיונות לבודד את ישראל באמצעות חרם וסנקציות עלולים לייצר, בנסיבות מסוימות, אתגר למרכיבים שונים בכלכלה הישראלית.

השינוי השלישי נוגע לעלייה הדרמטית בהיקפו ובאיכותו של הנשק תלול המסלול הנמצא ברשותם של גורמים עוינים לישראל (מדינות, ארגונים תת־מדינתיים וארגוני טרור). ב־25 השנים האחרונות חל מפנה דרמטי בתפוצת הנשק הזה, ביכולת הייצור שלו, בעלותו ובאיכותו. טכנולוגיית הטילים והרקטות נהייתה זמינה למספר רב של מדינות ודרכן לארגונים תת־מדינתיים. חזבאללה וחמאס קלטו כמויות ניכרות של נשק תלול מסלול שאותו סיפקו איראן וסוריה וכן מתוצרת עצמית. מדובר בנשק שמשתכלל כל

הזמן בכל היבטיו: הטווח, עוצמת ההרס והדיוק. בסבבי הלחימה עד כה מדובר היה בנשק בלתי מדויק ששימש בעיקר למטרות טרור נגד האוכלוסייה האזרחית. אולם הצטיידותם של אויבי ישראל בנשק מדויק וארוך טווח תאפשר להם בסבבי הלחימה הבאים לנצלם כדי לנסות לתקוף יעדים אסטרטגיים – אזרחיים וצבאיים. השינוי הרביעי הוא בתחום הטרור. הטרור הערבי-פלסטיני היה קיים עוד בטרם קמה המדינה, והוא מלווה אותה מאז ועד היום. אולם מאז האינתיפאדה הראשונה, וביתר שאת מאז הסכם אוסלו, עבר הדגש מפעולות טרור נגד ישראל בזירה הבינלאומית לטרור פנים. הדבר בא לידי ביטוי, בין היתר, בהקמת חזבאללה ובהמשך חמאס. אלה התחזקו במהלך השנים והשתלטו על חבלי ארץ: על רצועת עזה ועל שטחים נרחבים בלבנון. לאלה יש להוסיף את ארגוני הג'האד העולמי, כמו אל-קאעידה והמדינה האסלאמית, שלהם תפיסה חובקת עולם המונעת מאידיאולוגיה דתית קיצונית פונדמנטליסטית והשואפים להשליט את דת האסלאם בעולם כולו. אף שכבר היו כמה התקפות גדולות של ארגוני הג'האד העולמי נגד מטרות ישראליות – בעיקר מחצי האי סיני – הרי את מאמצייהם הם מיקדו עד כה בעיקר נגד משטרים ערביים שאינם לרוחם ונגד מטרות במערב. אולם יש להניח כי בשלב מסוים יפנו הארגונים האלה חלק גדול יותר ממאמצייהם נגד ישראל. התפתחות כזאת כמובן תגביר את סכנת הטרור. השינוי החמישי הוא התפרקותן של מדינות ערביות רבות – עיראק, סוריה, לבנון, לוב ותימן – ועליית כוחם ומשקלם של ארגונים תת-מדינתיים. התהליכים האלה, שהוצאו מאוד מאז "האביב הערבי", עלולים להתפשט למדינות נוספות ברחבי המזרח התיכון. התופעה הזאת היא שינוי מהותי – וניתן אף לומר שינוי דרמטי – בסביבה הביטחונית של ישראלית ומשפיעה על כל אחד מהמרכיבים של תפיסת הביטחון המסורתית: הרתעה, התרעה והכרעה.

עדכון לתפיסת הביטחון הלאומי ולאסטרטגיית צה"ל

כבר בשנות ה-90 של המאה ה-20 היה ברור שיש צורך לגבש תפיסת ביטחון עדכנית לישראל. שני ניסיונות ממלכתיים נעשו לשם כך. התובנות שעלו מהעבודות שנעשו הן התשתית הרעיונית והתפיסתית לתורת הביטחון הלא רשמית של ישראל. הניסיון הראשון נעשה בשנים 1997-1999. יזם אותו שר הביטחון דאז, יצחק מרדכי, וניהל אותו מנכ"ל משרד הביטחון דאז, דוד עברי. אף שהתהליך הזה לא הושלם בשל התהפוכות הפוליטיות שהתרחשו באותה העת,² הרי מושגים שגובשו במהלכו חדרו לשיח הביטחוני. אחד המושגים האלה היה, למשל, "העימות המוגבל", שעמד בבסיס התשתית הרעיונית להתמודדות עם הטרור הפלסטיני ביהודה ושומרון. את הניסיון השני עשתה ועדת מרידור, שאותה מינה ביוני 2004 שר הביטחון דאז, שאול מופז, באישורו של ראש הממשלה שרון. בסיום עבודתה הוגש באפריל 2006

דו"ח שכלל הצעה לתפיסת ביטחון כוללת. התפיסה הוצגה אומנם לראש הממשלה, לשרת החוץ ולקבינט, אך לא קודמה מעבר לכך. למרות זאת תפסה העבודה הזאת במהלך השנים מקום של כבוד בשיח הביטחוני. המסמך "אסטרטגיית צה"ל" נשען על העבודה הזאת וגוזר ממנה את היעדים הלאומיים ואת העקרונות של תפיסת הביטחון הלאומי.³

מניתוח האיום במסמך "אסטרטגיית צה"ל" ניכר שכותביו הפנימו את השינויים שהתחוללו בזירה. כך, למשל, נכתב בו על "ירידת איום הצבאות הסדירים המדינתיים ועליית האיום של ארגונים תת-מדינתיים, בלתי סדירים או סדירים למחצה הנתמכים על ידי איראן ושואפים בעצמם להפוך לישויות שלטוניות". כמו כן נכתב בו על "עליית איום האש על העורף (היקף, הספק, דיוק, גודל הראש הקרבי, שרידות) וניסיון להציב איום אסטרטגי מול תורפות לאומיות ומשק המדינה... פריסה והיטמעות האויב באזורים אזרחיים מיושבים כדי להקשות על הלחימה של צה"ל, להגדיל את הפגיעה בבלתי מעורבים ולפגוע בחופש הפעולה של צה"ל".⁴

במסמך "אסטרטגיית צה"ל" מפורטים כמה עקרונות לתפיסת הביטחון הלאומי שעליהם נשענת האסטרטגיה הצבאית. ראשית ישנה בו התייחסות לארבעת רכיבי היסוד הצבאיים של הביטחון הלאומי: הרתעה, התרעה, התגוננות⁵ והכרעה. במסמך גם מפורט כיצד הרכיבים האלה באים לידי ביטוי בעשייה הצבאית: ישראל נשענת על אסטרטגיה הגנתית. מהותה של האסטרטגיה הזאת היא הרצון לשמור על הקיים, דהיינו להבטיח את קיום המדינה – בין היתר באמצעות יצירה ושימור של הרתעה – לדחות עימותים ובמידת הצורך לסכל אותם. לצד זאת מודגש במסמך כי מימושה של האסטרטגיה ההגנתית יהיה באמצעות תפיסת פעולה התקפית. כמו כן מודגש בו שישראל חייבת לשמר את שיתוף הפעולה האסטרטגי עם ארצות-הברית ועם מדינות מפתח נוספות ולחזק את מעמדה באזור. לבסוף מודגש בו הצורך הקריטי לשמור על היתרון היחסי של ישראל שמבוסס על איכות האנשים, על הטכנולוגיה ועל העליונות המודיעינית.

במסמך נכתב שהמבחן העליון של העשייה הצבאית הוא ביכולת לקיים תקופות רגיעה ביטחונית ארוכות כדי לאפשר למדינה להתפתח. היצירה והשימור של רגיעה ארוכת טווח הם תוצאה של הרתעה המבוססת על העוצמה הצבאית ועל הנחישות להפעיל את הכוח במידת הצורך. לאור הדברים האלה ראוי לבחון את המענה שמספק צה"ל נוכח השתנות האיום ולבדוק מהו העדכון המתחייב בתפיסת הביטחון.

בפרק המוקדש להפעלת הכוח ניתן לזהות כמה רכיבים קונקרטיים שבאים לענות על השתנות האיום. ההכרה במורכבותו של האיום והתובנות שעלו במהלך המאמץ לגיבושה של תפיסת ביטחון לאומי – שתואר לעיל – הביאו את צה"ל לאפיין שני סוגים של מערכות:⁶ מערכה להשגת הכרעה שמיועדת "לכפות על האויב הפסקת אש

או הסדרה מדינית מתוך עמדת כוח המבוססת על הכרעתו הצבאית או על אי־יכולתו ואי־רצונו להמשיך בלחימה" ומערכה מוגבלת המאופיינת "בפעולה ממוקדת ומוגבלת של מבצעים ליעדים בעלי ערך אסטרטגי בשילוב עם מאמץ הגנתי והצגת פוטנציאל למימוש הכרעה צבאית". הפעלת הכוח במערכה כזאת מאופיינת בריסון כדי למנוע הסלמה.

כאמור, רכיב חיוני בתפיסת הביטחון הלאומי, עוד מימי בן־גוריון, הוא הצורך לסיים את העימותים בתוך זמן קצר ככל האפשר. ההתמודדות עם ארגונים לא־מדינתיים מקשה מאוד על היכולת לממש את הרכיב הזה שבתפיסת הביטחון. הימשכותם של מלחמת לבנון השנייה (2006) ושל מבצע "צוק איתן" (2014) המחישו זאת. התפיסה להפעלת הכוח המוצגת ב"אסטרטגיית צה"ל" מיועדת לתת מענה לקושי הזה. היא מבוססת על הנחתת "מהלומה משולבת מיידית ובו־זמנית באמצעות שני מרכיבי יסוד: הראשון – תמרון מידי שמטרתו פגיעה באויב, כיבוש שטח, הפחתת הירי מהשטח שנכבש, תפיסה והשמדה של תשתיות צבאיות בו ופגיעה בשרידות השלטונית של האויב. מרכיב היסוד השני – הפעלת אש אסטרטגית־מערכתית רחבת היקף המבוססת על חופש פעולה אווירי ועל מודיעין איכותי".

התפיסה הזאת שונה באופן מהותי מהתפיסה שעל פיה הופעל הכוח בעימותים האחרונים. באותם העימותים הופעל הכוח בעוצמה הולכת וגדלה ("מדרגות הסלמה" בלשון הצבאית), ואילו התמרון היה רכיב הפעולה המאוחר ביותר שהופעל מתוך סל היכולות הצבאיות. הפעלה עוצמתית ומיידית של כלל יכולות צה"ל ואיום על השרידות השלטונית של האויב אמורים להביא לשלוש תוצאות עיקריות: קיצור של משך הלחימה, הפחתת הפגיעה באוכלוסייה בלתי מעורבת⁷ והפחתת הלחץ הבינלאומי על ישראל – לחץ שהולך ומתעצם ככל שנמשכת הלחימה.

המאמץ של צה"ל להתאים את תפיסת הפעולה שלו לשינויים שהתרחשו בשנים האחרונות בא לידי ביטוי בפיתוחה של תפיסת המערכה שבין המלחמות (מב"ס). התפיסה הזאת מוצגת במסמך "האסטרטגיה של צה"ל", וזוהי "הופעת הבכורה" שלה במסמך רשמי ופומבי. המערכה שבין המלחמות מנוהלת בעיתות שגרה וכוללת, בין היתר, את המלחמה בטרור ואת הביטחון השוטף. מטרתה היא "לשמר ולהעצים את הישגי המערכה הקודמת בשורת יעדים או מטרות משנה שנועדו להרחיק את המלחמה".⁸ הדרך להשגת המטרות האלה היא החלשתם של גורמי הכוח השליליים והפחתת התעצמותם – מה שייצור לצה"ל תנאים טובים יותר במלחמה עתידית. התנאים המשופרים צריכים לכלול גם השגת לגיטימציה לצה"ל לפעול ושליטת הבסיס הלגיטימי לפעולות האויב.

המערכה שבין המלחמות היא אפוא מערכה רב־תחומית הכוללת מאמצים מדיניים, צבאיים (גלויים וחשאיים), כלכליים, משפטיים ותקשורתיים המופעלים על פי היגיון

אסטרטגי אחוד. כדי להוציא אל הפועל את המאמצים האלה נדרש צה"ל ל"פעולה מבצעית יזומה, רציפה ומבוקרת שבה מופעלים כוחות בצורה חשאית וחסויה בפרקי זמן קצרים". כמו כן נדרש צה"ל ל"שיתוף פעולה בין-ארגוני – מבצעי ומודיעיני – ולשיתוף פעולה בינלאומי... ולפעולה במישור התודעתי, הכלכלי והמשפטי כחלק מצמצום היכולות והלגיטימציה של האויב".⁹

סיכום

שינויים בקשת האיומים על ישראל הובילו לשני ניסיונות לעדכן את תפיסת הביטחון הלאומי. הניסיונות האלה לא הושלמו, אולם העמיקו את הבנת הצרכים הביטחוניים של ישראל בסביבה הדינמית של המזרח התיכון. לכן על אף שאין בנמצא תפיסת ביטחון עדכנית שאותה אישרה ממשלת ישראל, הרי שהמסמך "אסטרטגיית צה"ל" נשען על הבנה מוצקה של יעדי הביטחון הלאומי ושל עקרונותיו הצבאיים ועל התובנות שפותחו בעשרות השנים האחרונות.

המסמך "אסטרטגיית צה"ל" כולל תפיסה מעודכנת של הפעלת הכוח שבה מובאים בחשבון השינויים באופי האיומים. התפיסה המעודכנת הזאת כוללת בידול בין המערכה להשגת הכרעה לבין מערכה המוגבלת ביעדיה, ומודגש בה הצורך לסכל את האיומים מהר ככל האפשר ובכך להקטין למינימום את הפגיעה באזרחים בשני הצדדים. כמו כן מצויה במסמך המסגרת המושגית לניהול המערכה שבין המלחמות, שבה היעד העליון של הצבא הוא לדחות ככל האפשר את העימות הבא.

יש לזכור שהמציאות במזרח התיכון מייצרת לא רק מאבקים לישראל אלא גם הזדמנויות לא מבוטלות. החשש מההקצנה האסלאמית – בין אם של השיעים ובין אם של הסונים – משותף לישראל ולמדינות ערביות במרחב, והמדינות האלה נדרשות כעת להפנות חלק ניכר ממשאביהן להתמודדות עם ההקצנה הזאת. על הרקע הזה נוצרה הזדמנות ייחודית לישראל בכלל ולצה"ל בפרט להעמיק את שיתוף הפעולה עם מדינות כאלה.

צה"ל הוא ארגון שמפעיל כוח קינטי וקיברנטי, אולם מודע היטב לרכיבים ה"רכים" של הפעלת הכוח ולהשפעתם על חופש הפעולה שלו בעת לחימה ולאחריה. שיקולים משפטיים כמו גם שיקולים הסברתיים ותודעתיים מחייבים התייחסות הולמת, ויש להניח שהם מובאים בחשבון בהחלטות המבצעיות.

מהדברים האלה עולה כי התשתית הרעיונית הלא מוסמכת לתפיסת הביטחון הלאומי כמו גם אסטרטגיית צה"ל המוסמכת יוכלו להיות הנדבך שעליו ניתן יהיה להשעין את המעשה הביטחוני בישראל בשנים הבאות.

הערות

1. יצחק בן-ישראל וניקי קונס, "ניהול סיכונים לפי גישת בן-גוריון", **מערכות** 452, דצמבר 2013, <http://goo.gl/JusnFJ>
2. עם הקדמת הבחירות בשלהי 1998 ובעקבות הצטרפותו למפלגת המרכז שבה היה מועמדה לראשות הממשלה, פיטר ראש הממשלה את שר הביטחון, יצחק מרדכי. ברק, שניצח בבחירות, מילא גם את התפקיד של שר הביטחון ולא הביע רצון להמשיך בעבודה. כתוצאה מכך היא ירדה מסדר היום.
3. **אסטרטגיית צה"ל**, עמ' 9-10, ראו נספח בספר זה. <http://goo.gl/fGpGiu>
4. **שם**, עמ' 11-12.
5. ההתגוננות היא נדבך נוסף בתורת הביטחון של ישראל שאותו הוסיפה ועדת מרידור.
6. **אסטרטגיית צה"ל**, עמ' 15-16.
7. הערכת הכותבים היא שהתמשכות הלחימה היא אחד הגורמים העיקריים שמגדיל את מספר הנפגעים האזרחיים בישראל ואת מספר הנפגעים הלא מעורבים במרחב האויב.
8. **אסטרטגיית צה"ל**, עמ' 20.
9. **שם**, עמ' 21.